

Каз2 - м19

Т62

СВЯТАН
МАХМУТ

ТОРБИАН
ФЫРОВ

СЫЛТАН

ТОРБИАН

МАХМУТ

ШЫҒАРМАЛАР

Екі томдық
Бірінші том

ҒЫРОВ

Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының екі томдығы ақынның 1933, 1950, 1957 жылғы жинақтары мен әр кезеңдегі баспа бетінде жарияланған шығармалары негізінде құрастырылды. Түрлі баспаларындағы өлең нұсқаларын мұқият зерттеу, өз ара салыстыру нәтижесінде бұл екі томға енген шығармаларға недәуір текстологиялық жұмыстар жүргізіліп, түсініктер берілді.

Бірінші томға ақынның өлеңдері мен поэмалары, екінші томға романдары мен мақалалары, әңгіме, очерк, хаттары және замандастарының естеліктері енгізілді. Сөз басы мен сөз сонын жазған филология ғылымдарының кандидаты Ы. Т. Дүйсенбаев.

Екі томдықты баспаға дайындағандар: филология ғылымдарының кандидаттары -- Ы. Т. Дүйсенбаев, Б. Ақмұқанова, М. Жармұқамедов.

Түсініктерді жазғандар: Б. Ақмұқанова мен М. Жармұқамедов.

Ш ы ғ а р у ш ы л а р а л қ а с ы:

Б. КЕНЖЕБАЕВ, М. ҒАБДУЛЛИН,
Ы. ДҮЙСЕНБАЕВ, Д. ӘБІЛЕВ,
Т. АБДРАХМАНОВ, Ғ. ҚАЙЫРБЕКОВ,
Б. АҚМҰҚАНОВА, М. ЖАРМҰҚАМЕДОВ.

Жауапты шығарушы
М. ЖАРМҰҚАМЕДОВ.

Жалпы редакциясын басқарған
Ы. Т. ДҮЙСЕНБАЕВ.

Суретші А. ДЯЧКИН

● ● ● „Жазушы“ баспасы -- 1967

С О З Б А С Ы

Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды аса көрнекті қайраткердің әдеби мұрасы бірсыдырғы тексеріліп, ол жөнінде көптеген мақалалар, зерттеулер үсті-үстіне жазылса, сондай-ақ, оның творчествосына арналған дипломдар мен диссертациялар да кезек-кезегімен қорғалып жатады. Бұл жерде демократ ақынның бай мұрасын зерттеуде ерекше еңбек сіңірген М. О. Әуезовтің, Б. Кенжебаевтың, Б. Шалабаевтың, Қ. Бейсембиевтің, Т. Абдрахмановтың, Ә. Тәжібаевтың, Қ. Нұрмақановтың есімдерін ерекше атап өткен абзал. Алайда, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармаларын егжей-тегжейіне жете терең зерттедік деп айта аламыз ба? Жоқ, айта алмаймыз. Бұл неліктен? Оған бірнеше себептер бар.

Ең алдымен, қысқа өмірінің бойында Сұлтанмахмұт өзінің жазған шығармаларын түгелдей бастыру былай тұрсын, оларды өз қолымен тәртіпке келтіруге, немесе олқы жерлерін түзетуге де

мүмкіншілігі болмаған. Өзінің көзі тірісінде Сұлтанмахмұт не бары жиырмаға тарта өлеңдері мен мақала-хабарларын сол кездегі баспасөз бетінде жариялаған. Совет өкіметі орнағаннан кейін де жазушының еңбегі бірден жұртшылыққа таныла қойған жоқ. Бұл бір.

Екінші: Сұлтанмахмұттың шығармалары халық арасына қандай жолдармен тарауына тоқтайтын болсақ, бұл жөнінде де айта қаларлық жаңалық жоқ, бұрынғы ескі дәстүр еді.

Тағы бір себеп: ақынның дүние тануы, өмірге көзқарасы, эстетикалық талғамы, шығармаларының идеялық-көркемдік ерекшеліктері жөнінде сол кезде қалыптасқан, тұрақты пікір болған жоқ. Ал сыншылар мен әдебиетшілердің көпшілігі Сұлтанмахмұттың зор талантын танып мойындағанмен, «ол қай таптың идеологі, кімнің жаршысы болды және алдына қандай мақсат қойды» деген тікелей сұрақтарға жауап беруге келгенде, көбінесе, сыңаржақ, үстірт, кейде мүлдем қате пікірлер айтып жүрді. Екінші сөзбен айтқанда, сын дәрежесі ол кезде өте төмен болатын-ды.

Міне, осыларға С. Торайғыровтың өз қолымен жазылған бірде-бір түп-нұсқа сақталмағанын ескерсек, ақынның әдеби мұрасын әуелгі қалпында тануымызға қаншама бөгет-қиындықтар кездесетінін және текстология жұмысын жүргізуге мүмкіндік жоқ екенін анық аңғаруға болады.

Бұл арада ескерте кететін тағы бір жағдай бар. Сұлтанмахмұт Торайғыров әдебиет майданына араласа бастаған кезде қазақ тілінде шығатын газет-журналдар мүлдем аз еді, оларды саусақ-

пен санауға болатын-ды. Сондықтан өзінің көздеген мақсаты мен ұстаған бағытына сай баспа орнын таңдап алуға ақынның ешбір мүмкіншілігі болған жоқ, «бармен базар етуге» тура келді.

Соңғы жылдар «Айқап» журналы жөнінде қаншама қызу таластар болғанымен, қазір, негізінде, бір байлауға тоқтағандаймыз. Өйткені «Айқаптың» қазақ мәдениетін дамытудағы зор ролі мен игілікті ісіне енді ешкім шек келтіре алмайтын тәрізді. Алайда, біз «Айқап» журналының кемшіліктері мен кейбір қателерін жуып-шайып, қайтсе де ақталы отырған жоқпыз, оның қажеті де аз. Тегі Сұлтанмахмұтты алғашқы бетте өзіне тартып қызықтырған аталмыш журналдың демократтық бағыты, қазақ арасына өнер-білімді, алдыңғы қатарлы мәдениетті, прогрестік көзқарасты кеңірек уағыздай бастауы да болу ықтимал. Қалайда, осы журналдың бетінде жас ақын қаламының күшін тұңғыш рет сынап, шығармаларын жариялаумен бірге көркем әдебиетке деген өзінің талғамы мен талабын да қоя білді, сол кезде ана тілінде шығып жатқан кітаптардың мазмұны мен түріндегі қате-кемшіліктерді ашық айтып, аяусыз сынға алды.

«Айқапта» Сұлтанмахмұттың бір жыл (1913) ішінде бес өлеңі («Түсімде», «Бұлар кім?», «Қымыз», «Кеше түндегі түс, бүгінгі іс», «Бір балуанға қарап»), бірнеше мақалалары мен ел хабарлары («Қазақ ішінде оқу, оқыту жолы қандай», «Өлең һәм айтушылар», «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан», «Ауырмай есімнен жаңылғаным», «Өскеменнен хат» т. б.) жарияланды. Бірақ, С. Торайғыров, бізге белгісіз себептер-

мен 1914 жылдың бас кезінде «Айқаптан» қол үзеді де, журналға бұрынғысындай белсенді қатыса алмайды. 1914—1915 жылдарда оның не бары екі ғана өлеңі («Көңілді көндіретін тағдыр», «Алты аяқ») және бірді-екілі шағын хабарлары басылып шықты.

Сол жылдар Орынбор қаласында 1913 жылдың февралынан 1918 жылға дейін үзбей шығып тұрған «Қазақ» газетіне де Сұлтанмахмұт онша жиі араласпайды. Ал кейінгі жылдар «Сарыарқа» газеті мен «Абай» журналында ақынның бірнеше өлеңдері мен мақалалары («Жас жүрек», «А, дүние!», «Шәкірт ойы», «Сарыарқаның жаңбыры», «Неге жасаймын», «Социализм» т. б.) жарияланады. Ал, дәл осы тұста жазылған көлемді, көрнекті шығармалары еш жерде жарық көрмейді.

С. Торайғыровтың революциядан бұрын жарияланған еңбектерінің негізгі мәні мен маңызы неде? Ол еңбектер, ең алдымен, қазақ көркем әдебиетінің әлеміне зор бір талант келгенін күллі елжұртқа паш етсе, сонан соң, жас ақынның көздеген нысанасы қара түнекте ұзақ жылдар жапа шеккен елін ояту, оны мәдениетке жеткізу жолында қажырлы қызмет істеу, демек, жастарды өнер-білімге, еңбекке шақыру, бұл жолда кездесер кедергі, кесел атаулыға қарсы аяусыз күрес ашу, әсіресе дін иелерінің сұрқия әрекеттерін әшкерелеу екенін айқын таңытты. Бірақ, Сұлтанмахмұттың алғашқы қадамынан бастап дамыл таппай ізденуі, ұдайы өмір құбылыстарын тану жолында болуы, кейде оның арман-талаптарын, көздеген мақсаттарын айқын бағдарлай бермейді.

Ақынның совет жылдарында жарық көрген шығармаларының ішінен негізгі деп саналатын үш баспасын (1933, 1950, 1957) сөз етсек дейміз.

1933 жыл Қызылорда қаласында басылып шыққан толық жинақтың ең құнды жағы: ақынның әркімдердің қолында жүрген шығармаларын іздестіріп табу, сондай-ақ, газет-журнал беттерінде жарияланған өлеңдері мен мақалаларын жинау, сөйтіп, олардың бәрін аздап болса да белгілі бір жүйеге келтіріп бастырып шығаруда еді. Оның екінші бір ұтымды жері: жинаққа кірген шығармалардың бәрі дерлік автордың өз қолжазбалары бойынша, немесе көзінің тірісінде жарияланған еңбектерінің текстеріне сүйеніп берілгендігінде болатын-ды.

Ал енді осы жинақтағы кемшіліктерге келетін болсақ, олар мыналар. Кітаптың жабдықталуы (оформлениесі), баспаға дайындалуы (тексті мұқият тексеру, жеке сөздерге түсінік беру, шығармалардың жазылу жайын баяндайтын мәліметтер келтіру, тағысын тағылар) өте нашар екендігін былай қойғанда, басқа да көптеген шалағайлықтар мен қателері бар. Ең алдымен, С. Торайғыров сияқты творчествосының қайшылығы мол, шығармалары әлі жөнді зерттелмеген автордың толық жинағын қалай болса солай шығара салуға болмайды. Демек, ұқыпты түрде текстологиялық жұмыс жүргізу, ақыннан қалған бай мұраға аса талғампаздықпен қарап, оның ішіндегі социалистік мәдениетімізге ең пайдалы, қажетті дегендерін сұрыптап ала білу жөн еді. Оның бер жағында, сол екшеп алынған материалдардың өзіне терең

талдау беретін кіріспе мақала мен түсініктер жазу керек еді. Өйтпесе, Сұлтанмахмұттың «Алаш ұраны», «Таныстыру», «Айтыс», «Нұрекеңе» деп аталатын ұлтшылдық сарында жазылған шығармаларын, я болмаса кейбір көркемдігі нашар, идеясы ұстамсыз өлеңдерін бастан-аяқ тізіп кіргізе беруде қандай логика бар?

Жоғарыда айтылғандарға жинақтағылыми комментарийлердің мүлдем болмағанын, ақынның дүние тануы мен өмірге көзқарасы жөнінде, немесе оның творчествосында кездесетін қайшылықтар мен қателерін оқушы жұртшылыққа ұғындыратын байсалды материалдар жоқтығын қоссақ, сол жинақтың дайындалуы қандай дәрежеде екенін дұрыс тани алғандаймыз.

С. Торайғыровтың кейінгі жылдары шыққан (біз бұл жерде көпшілікке арналған шағын жинақтарын сөз етпей отырмыз.—Ы. Д.) екі жинағында да (1950, 1957) елеулі кемшіліктер кездеседі. Біріншіден, жазушының қолжазбалары жоғалып кеткенін сылтау етіп, тиянақты ешбір текстологиялық жұмыс жүргізілмей келген. Екіншіден, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың творчестволық өмірбаянын жазуда да ауыз толтырып айтарлықтай ізденулер мен жаңадан тапқан жөнді деректер болмаған. Үшіншіден, отыз жыл бойында С. Торайғыровтың бұрыннан мәлім шығармаларынан басқа жаңадан қырыққа тарта өлеңдер табылған екен. Ал енді солардың бәрін ешбір күдік келтірмей қабылдай аламыз ба, бұлар жөніндегі дәлелдеріміз дәйекті ме, әлде «жауырды жаба тоқуға салынып» кім көрінгеннің ұсынғанын талғау-

сыз алып жүрген жоқпыз ба? Автордың түп нұсқасы табылмаған кезде қолданылатын басқа ғылыми жорамалдар, топшылаулар, қосалқы әдістер болады ғой, солардың бар-барын сарқа пайдалана алдық па? Әлі де талас, күдік туып жүрмей ме? Төртіншіден, ең негізгі кемшілік (тегі мұның өзі жоғарыда келтірілген кемістіктерге сабақтас болу керек. Ы. Д.) күні бүгінге дейін Сұлтанмахмұт Торайғыровтың қоғамдық-әлеуметтік көзқарасына, шығармаларының идеялық-көркемдік ерекшеліктеріне, қысқасы, оның өмірі мен творчестволық жолына жан-жақты терең зерттеп, дұрыс, әділ баға бердік деп кесіп айта аламыз ба? Бұл саладағы кемістіктерімізді мойындамастыққа лаж жоқ.

Әйтсе де, бұдан С. Торайғыровтың мұрасын зерттеуде, оны көпшілік арасына таратуда ештеңе істелген жоқ деген келте ұғым тумасқа керек. Өйткені совет жылдарында жоғарыда аталған негізгі баспаларынан (1933, 1950, 1957) басқа сан рет ақынның өлеңдері мен поэмалары орта мектептерге, педагогтік институттардың филологиялық факультеттеріне арналған хрестоматиялар мен оқу кітаптарына еніп келді, бірнеше рет жеке жинақтары да (1942, 1945, 1958) жарық көрді.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың творчествосын зерттеу жұмысы негізгі екі кезеңге бөлсе болғандай. Бірінші кезең отызыншы жылдардың аяғына дейінгі шақ. Ол кезде, тегі зерттеу ғылымының кенже қалғанынан болу керек, жалғыз Сұлтанмахмұттың ғана емес, көне мұра-ның көпшілігіне үрке қарап, сыңар жақ, кей сәтте мүлдем теріс баға берушілік

орын тепкен болатын-ды. Сондықтан біз сол жылдар айтылып жүрген С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов және басқалардың Сұлтанмахмұт творчествосына берген субъективтік бағаларына арнайы тоқталмаймыз. Өйткені бұл кезде жеке әдебиетшінің көзқарасы көбінесе сол тұста белең алған тұрпайы социологизмнің ықпалынан шыға алмай, қандай мұраға болсын әдетте тым біржақты, үстірт қарайтын-ды. Екінші кезең; С. Торайғыровты негізінде демократ ақын деп тани отыра жазылған мақалалар, жеке зерттеулер (бұларға диссертациялар да кіреді. Ы. Д.) жүргізуден басталады. Алғашқы кезде С. Торайғыровты ұлтшылдар тобынан бөліп алудың қызуымен біраз асыра сілтеп жіберушілік те болмай қалған жоқ. Осының салдарынан ақынның айқын қателерін көрмеу, яки оларды өздерінше жеңілдетіп алып түсіндіру, тіпті болмаса Сұлтанмахмұтты кейбір әлеуметтік мәселелерде шамадан тыс көреген, білгір, ой өресі кемелденген қайраткер етіп суреттеу әрекеті басым болып келді. Ал қазір біз осы айтылған ұшқарылықтардың бәрінен арылып, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың әдебиетіміз тарихынан алатын шын орнын тануға бет бұрған тәріздіміз.

Қысқаша қорытқанда, осы жоғарыда аталған жағдайлар Сұлтанмахмұт Торайғыровтан қалған бай мұраны жете танып, дұрыс бағалауға мүмкіндік бермей келген еді. Сол себепті, біз көбінесе, бұрын салынған сурлеуден таймай, ұзақ жылдар бойы қалыптасып үлгірген кемістіктер мен қате түсініктерден арыла алмадық. Осыдан барып, сан жағынан қомақты көрінген ғылыми зерттеулері-

міздің сапасы жақсармай бәз қалпында қалып қойды. Ендігі міндет қазіргі бар мүмкіншілігімізді орынды пайдаланып, ақынның творчествосына әділ баға беруіміз қажет.

* * *

Соңғы кездегі деректерге қарағанда Сұлтанмахмұт Торайғыров 1893 жылы 28 октябрьде бұрынғы Омбы уезі, Шағырай болысы, Жантай ауылында (қазіргі Көкшетау облысы, Қызылту ауданында) дүниеге келген. Болашақ ақынның әкесі Шоқпыт (шын аты Әбубәкір) момын, кедей шаруа болған. Ол жоқшылықтың зардабынан, сонымен бірге ауыл арасында жалшылыққа жүруді ар көріп, Омбы төңірегіндегі жездесін, Шабардың баласы Қанапияны паналап келеді де көп жылдар бойы соның жылқысын бағады. Апа-жездесі тағы да сүйек жаңғыртпақ болып, Шоқпытқа Шаншар баласы Жабайдың Зуфнұн деген қызын айттырып, алып береді. Содан Сұлтанмахмұт, Бәшен деген екі ұл туады. Сөйтіп, Сұлтанмахмұт 6 жасқа шыққанға дейін бай нағашыларының ауылында өседі, бірақ үш жасында анасынан жетім қалып, әжесі Мұнтай бәйбішенің тәрбиесінде болады. Қайнында жүріп, шаруасын аз-кем жөндеп алған соң Шоқпыт өзінің туған жері — бұрынғы Семей губерниясы Кереку уезіндегі Баян тауына көшіп келеді. Міне осыдан былай қарай Сұлтанмахмұттың балалық шағы сұлу Баянның қойнауында өтеді.

Сырт қарағанда аңқау, момақан көрінгенмен, тұмысында зерек, ұғымтал баланы әкесі қайтсе де оқытып, жұрт қатарына қосуды арман етеді. Әуелгі

кезде өз білгенін үйретіп қара танытса, кейін оны көп молдалардың алдын кезек-кезек көрсетіп, әйтеуір оқудан үзбейді. Ақыры Сұлтанмахмұт 13 жасқа шыққан кезінде Мұқан деген молдадан оқи бастайды. Ол қазақтың көне әдебиетін көп білетін, өзінің де аздап өлең шығаратын өнері бар адам екен. Мұқан молда бірде араб-парсы хикаялары мен қиссаларын қазақ тіліне аударатын болса, тағы бір сәтте өз төңірегіндегі таныстарының бірін мадақтап, екіншісін мысқылдап өлең шығаруды машық етеді. 13 жасар Сұлтанмахмұт та ұстазына еліктеп, құрбы-құрдастарына сықақ өлеңдер жаза бастайды, бірақ оның алғашқы тырнақ алдылары сақталмай жоғалып кеткен. Ауыл көлеміндегі құнарсыз оқу немесе дін схластикасы жас шәкіртке ұзақ уақыт азық болуға жарамайды. Ол Баянға келіп, сонда медіресе ашқан Әбдірахман молданың үйінде жатып оқиды. Бірақ мұнда да ол білімге қана алмайды, қатал молда Сұлтанмахмұтты үйдегі қол балаға айналдырып, отын жарып, су тасудан көз аштырмайды. Оның үстіне Әбдірахман молда өлең жазу үлкен күнә деп санап, жаңа қанаттана бастаған жас ақынның бетін қайтарып, аздыкөпті жазып келген өлеңдерін отқа өртетеді. Ақыр аяғында жас шәкірт молдасының қысымына шыдай алмай оқуын тастап кетіп қалады. Бірақ ол білім іздеуден танбайды. Рас, біраз уақыт Сұлтанмахмұт діни оқудың әсерімен құранды жаттап, қари болғысы келеді, аузында зікір, мойнында тұмар, қолында таспығы түспей жүреді. Дегенмен зерек жас дін торына ұзақ кіріптар болмайды, жаңа заманның лебі ескілікке өрттей

тиіп, тың дүниенің сиқырлы есігін ашқандай болады. Осы қарсаңда Сұлтанмахмұттың бағына Троицкіден жаңа тәртіппен оқып келген Нұрғали Таушыбаевпен кездесіп, жасы 19-ға келіп ересек болып қалса да, одан құштарлана сабақ оқиды. Әліп-би, иманшарт немесе басқа да дін оқу кітаптарына мүлгуді, құрғақ жаттауды қойып, ыждағатты шәкірт ғылым пәндерін өтеді, география, тарихпен танысып, сабақтан бос кезінде ұстазы алдырып тұратын татарша газет-журналдарды емін-еркін оқиды. Осы күнге шекті діни оқудың шырмауында босқа адасып келгенін жақсы түсінеді де, одан ада-жұда тез безіп шығады. Жаңа оқуға бар ықыласымен беріледі де, тез арада өзінің көзі ашылып, көкірегі кеңі түскенін сезінгендей болады. Енді Сұлтанмахмұт ауыл арасының оқуын місе тұтпай, шаһарға барып, ғылым-білім дариясына шомсам екен деп арман етеді. Бір кезде молдасының айтуымен «күнә» санап, қойып кеткен ақындық өнеріне қайта орадады. Дұғалық пен тұмарды қастерлеген шәкірт енді сол молдалардың сұмдық қылықтарын әшкерелеуден тайынбайды.

Жас ақынның алғашқы қадамында не жазғанын тура айту қиын болса да, оның сол кездегі өмірі мен тілек-арманына сай қандай тақырыптарға бой ұрғанын тану шындықтан онша шалғай кете қоймас дейміз. Өйткені Сұлтанмахмұттың 1912 жылдар жазған, ешбір күдік туғызбайтын өлеңдері де біздің осы топшылауымызды дәлелдей алатын тәрізді. Өмір жолы ашылып, арман-тілек қолын бұлғап шақырғандай болғанмен Сұлтанмахмұттың алдында тұрған кедергілер

әлі де жеткілікті болатын: жақын маңдағы мектептердің жайы мәлім, олардан сусын қандырып, азық болар білім ала алмайсын, ал шаһарға баруға қол қысқа, қаражат аз. Дегенмен одан-бұдан амалдап сексен сомдай ақша тауып, қалашыларға селбесіп, Сұлтанмахмұт Омбы барады да, одан Троицкіге тартып отырады, өйткені сол бір жылдар қазақ жастары, көбінесе, оқуды Троицкі мен Уфа қалаларынан іздейтін еді. Талай қиыншылықтарды көріп, кездескен кедергілерден өтіп, Троицкідегі медресеге орналасады, бірақ жас талапкердің сорына көзі трахома болып ауырып, зарығып жүріп түскен оқуынан шығып қалады. Жығылған үстіне жұдырық дегендей осы кезде Сұлтанмахмұтқа жөтел пайда болады. Ол бар күшін салып, докторға қаранып көзін жазса да, бұл кезде қаражаты таусылады, елдегі әкесіне хат жазып көмек сұрауға тура келеді. Сөйтіп, 1912—1913 жылдың қысын оқумен сол Троицкіде өткізеді.

Аздап болса да білімі молайған сайын Сұлтанмахмұт әрі қарай оқып, тереңірек бойлай түсуді арман етеді, орысша да оқығысы келеді. Бірақ жасы 20-ға толып, ересек тартқан жігіттің орыс мектебіне кіруге мүмкіндігі болмайды. Ол, бір жағынан, жасы асып кетсе, сонымен бірге, жоғары класқа түсуге орысша білімі жетпейді. «Жазған құлда шаршау жоқ» дегендейін Сұлтанмахмұт қайтсе де оқымақ болып, қаражат табу үшін Троицкі маңындағы қазақ ауылдарына шығады да бала оқытады. Күзге қарай Троицкіге қайта оралады, бірақ оқуға түспей 1913—1914 жылдың қысына «Айқап» журналында хатшы бо-

лып қызмет атқарады. Алайда, неге екені белгісіз, мұнда көп тұрақтамай, тегі сол журналдың ұйымдастырушысы, әрі редакторы Мұқаметжан Сералинмен пікірі үйлеспеген болу керек, қызметінен босанады. Ақын сол кезде жазған хаттарында өзі де ашып айтпайды: «мен өз пікірімді дүниеге шығаруға кісі бетіне қарамадым. Мақмұт қай бір адамның көңіліне қарайтын адам? Сондықтан келісе алмадым». Тағы бірде өткенге өкініп «Айқапта» тұрған мұйнеттерде бүкіл ғаламға өзім ие болғандай көтерілдім. Ойлап қарағанда, ақымақтық болмаса, көтерілетін не бар еді?» деп жазады. Қысқасы, М. Сералинмен қай мәселеде келісе алмағаны жөнінде анық мәлімет жоқ. Рас, кейбір әдебиет зерттеушілері мұның түп себебін ақынның журнал бетінде жарияланған бір өлеңіне байланысты «Айқап» пен «Қазақ» газеті арасында болған талас-тартыстан көргісі келеді. Қалайда Сұлтанмахмұт күрделі бір мәселеде редактормен келіспеген болу керек. Әйтсе де «Айқап» журналында болған аз уақыттың өзі ақын творчествосының ең бір жемісті кезеңі дей аламыз. Бірнеше өлеңдер мен мақалаларын жариялап, «Қамар сұлуды» жазғанынан басқа С. Торайғыров осы кезде «Тентектің жинаған шоқпары», «Тамшы» деген өлеңдер жинақтары мен қазақ әкімдерінің тұрмысынан алынған үш перделі пьесаны аяқтайды, бірақ оларының бәрі де дерексіз жоғалып кетеді.

Сөйтіп, 1914 жылдың жазында Сұлтанмахмұт өз еліне келіп қоғамдық жұмысқа араласпақ болады. Елдегі жастарды өнер-білімге тарту мақсатымен ол «Шоң серіктігі» атты мәдени ұйым

ашуға талапталды, бірақ онысынан жөнді нәтиже шықпайды, қаржы жинай алмайды. Бұл кездегі әрекетін ақын былайша баяндайды: «1914 жылы жеті жолдаспен өзімді «қазақшылық» айнасында көру үшін бардым. (Шорман ауылына барғанын айтып отыр.— Ы. Д.). Жолдағы елде менің көлеңкемді сыртымнан есітіп, бадырайтып көрсетпеген ел жоқ. іздеп барған Садуақас барған жерден мені түссіз буа сөйледі. Мен ауыл оныкі һәм үміт болған соң, таза жауап қайырмай, ұтқызыңқырап отырдым. Бәлкім онан гөрі ылтипатсыз отырдым. Жанаспайтын ауыл екен деп елдегі жайшылық қалпымды бұзбадым. Білдім: ол ішінен менің бұл мінездерімнің жалғызын жақтырған жоқ, бояма қалыпта жылтырады. Жүрерде осы бойынша аттансам қалпе деп ойлар һәм боямаға алданбағанымызды білдірейін деп:

Шоң, Шорман едік,
Бір-бірімізге қорған едік.
Шоңның, Торайғырдың көк жапырақтары
Бұтағыңа келіп қонған едік.
Онымызға қарай сізде «кім келіп,
Кім кетпеген ауыл едік». —
Деп бауырлығыңды білдірмей,
Арқанның жауырлығын білдірдің.
Шоң, Шорманға бастамасаң да,
Ылтипатыңнан тастамағаныңа рахмет!—

«хош»,— деп қолын ұстап, амандасып жүре бердім. Жолдастарым: «құрметтеді» деп, былай шыққан соң мақтасып, сөйлескенде, менің жаным ауру, жайым жайсыз еді. Мұнан былай:

Малға басым имеске,
Рия тонын кимеске.
Кісінің құрметін сүймеске,

Өз ісіме тимеске,
Кісі тіліне ермеске,
«Қазақшылыққа» енбеске,
Аштан өлсем, адамға
Намысымды бермеске.
Май тамызса тілінен,
Еш адамға сенбеске,
Өз ақылымнан басқаға
..... көнбеске.
Кәміл уағда етілді...»¹⁾

Осы бір үзіндіде сол кездегі қазақ ауылының болмысын, Шорманның Садуақасы секілді басшы саналып келген адамдардың шын сиқын Сұлтанмахмұттың бұлжытпай анық танығаны көрініп-ақ тұр. Қалың бұқараны мәдениетке жеткізіп, ел қатарына қосу үшін қаншама күш пен жігер керек, оның үстіне әуелі Шормановтар тәрізді халқын әлдеқашан шен мен шекпенге сатып, ғасырлар бойы езіп-жаншып келген қорқаулардан құтылу шарт. Ақын: «Шорман аулына бару бықсыған шаланы күлге көму секілді болды...» деп бай-шонжарлардың филантропиясынан мүлдем күдер үзсе де өз басы құр алақан қайтқан жоқ. Ең алдымен, ол «ел жақсылары қарасады, көмектеседі» деген қияли ойдан, бос сенімнен арылды, оның бер жағында, Садуақасқа жауап ретінде өзінің «Бір адамға» деп аталатын әйгілі өлеңін шығарып қайтты.

Ел ішінде тұрақтарлық еш нәрсе таба алмаған соң Сұлтанмахмұт тағы да Семей келіп оқу іздейді, қаражат жинау қамына кіріседі, ақынның өз сөзімен айтсақ «Семейде қорғалауға бұта тапқызбады». Сол кезде жазған бір хатында: «Қатонқарағайға кеткенім ызаға

¹⁾ Сұлтанмахмұт Торайғырұлының толық шығармалар жинағы, Қызылорда, 1933, 16 бет.

шыдамай, ең шыны, күн көру үшін, қолымдағы қаражатым Семейде бір-ақ ай тұруға жарайтын болды. Семей қанша айтқанмен, қалалы, сынды жер ғой, арасында кем көрініп жүргенше, парықсыз қазақ арасына кетейін деп ойладым»² делінген.

Семейде не лаж етуге білмей дағдарып жүрген шағында Сұлтанмахмұт Әскемен уезінде тұратын Әбдікәрім Ережепұлы деген біреумен танысады да сол елде бала оқытуға келісіп, еріп кетеді. Бір жағы қымыз ішіп, таза ауада болып ден саулығымды жөндеймін бе деген үміт те жетектейді. Әбдікәрімнің өзі заман тілегіне түсінетін, көзі ашық, балаларын орысша оқытады екен. Сұлтанмахмұттың іздегені алдынан шыққандай боп көрінеді, сол школдың учителінен өзі орысша оқымақ болады, бірақ тағы да көзі ауырып, не оқуға, немесе оқытуға жарамай біраз уақыт бос жүреді. Көп ұзамай көзі тәуір болады, ел ішінде күтімі де түзеледі. Енді Сұлтанмахмұт өзі орысша үйреніп, әрі балаларды оқыта жүре, ақындық өнерін де ұмытпайды: қазақ тұрмысына арналған көлемді шығарма жазуға ойланады. Бұған бір жағы сол кезде «Қазақ» газеті бетінде жарияланған Мамановтардың романға тіккен бәйгесі де себепкер болады. Алайда, Әбдікәрім үйінде тұрған кезінде ақынның роман жазуға мүмкіндігі бола қоймайды. Өйткені Сұлтанмахмұт жалынды жас жүрегімен Әбдікәрімнің қызы Бағила сұлуды сүйеді. Қыз әкесі Бағиланы бұрын атастырған жеріне жедел ұзатып жібереді, Сұлтанмахмұт

²) Сонда, 17 бет

таныс біреуге ілесіп Зайсанға кетеді. Сонда Мәуліт Шамсутдинов дегеннің үйінде екі ай шамасы жатқан кезінде «Әжібай болыс» (немесе «Кім жазықты?») деп аталатын көлемді де көрнекті шығармасын аяқтайды да, оның қолжазбасын «Қазақ» газетінің басқармасына бөйгіге жібереді, бірақ қолжазба үштікүйлі жоғалып кетеді, қазір біздің қолымызға келіп жеткені «Кім жазықтының» өркімнің көшіріп алғанынан үзінділер, толық нұсқасы сақталмаған.

Тұрмысының жайсыздығы, өрі Бағиланың күйігі, сарылып сарғайып қағаз жазу Сұлтанмахмұтқа ауыр тиеді, тағы да жөтелі күшейе түседі, қатты жүдейді.

Алайда өнер ізденуден әсте жалықпаған Сұлтанмахмұт қайғы-шердің қапасынан арылып, тағы да тіршілік қамына кіріседі, ел арасына шығып, қаржысын молайтып алғаннан кейін жаңа үмітпен оқу жолына аттанбақ болады. Бір танысы арқылы Қыдыр молдамен кездеседі де Сұлтанмахмұт бұл жолы бала оқытуға Тарбағатай тауындағы Терісайрық болысына шығып кетеді. Сол елдің белді адамы Құрбан қажының ауылында бір жыл шамасы тұрады.

Өз есебі бойынша едәуір қаражат жиналатындай көрінсе де іс жүзінде Сұлтанмахмұт оқуын жалғастыру үшін қалаға кете алмайды. Өйткені 1916 жылғы әйгілі оқиғаға байланысты Тарбағатайдағы елдер Қытайға қопарыла көше бастайды, Сұлтанмахмұт өзіне тиісті ақшасын түгел ала алмай, оның үстіне өз қара басының қамын ойлап августың бас кезінде Семейге келеді. Мұнда да көп тұрақтамайды, орыс тілін жөнді білмеуі тағы да кедергі жасап, семинарияға

түсе алмай, еліне барып та пана таппай, ақыры Томскіге жүріп кетеді.

1916—1917 жылдың қысын Сұлтанмахмұт Томскіде өткізеді: көп қиындықты басынан кешіріп, бір жағы сырқатының беті қайтпаса, сонан соң, жоқшылықтың да тақсіретін тартады. Февраль революциясынан кейін ол Томскіде отыра алмай март айының бас шенінде Семейге келеді де, сол кезде ғана құрылған қазақ арасында жұмыс істейтін облыстық комитетке мүше болады, сонда кіші хатшының қызметін атқарады. Демек, дүрмек үстінде жас ақын ұлтшылдар тобының ішінен бір-ақ шығады, «Алаш ұраны», «Таныстыру» секілді ұлтшылдық сарындағы шығармаларын жазады. Сұлтанмахмұт халық үшін қызмет атқарып жүрмін деп адасады, біраз уақыт алашордашылардың ықпалында болады. Күн-түн демей кеңседе қағаз басты боп жүріп, Сұлтанмахмұт сырқатын мүлдем асқындырып алады, қатты жүдейді де лажсыздан ел арасына қымыз ішуге шығады. Бірақ, елде де бойын бағып, тыныш жата алмайды, ауыл арасындағы сан алуан қиянат, жәбір-жапа, әділетсіздіктерге қарсы күреседі. Ден саулығына ешбір өзгеріс болмаған соң елде жата берудің бабын тағы таппай Сұлтанмахмұт октябрь айының қарсаңында қайтадан Семейге оралады, бір жағынан оқу оқып, сонымен қатар газет жұмысына араласады. Баяғы сырқаты меңдей бастайды. Дегенмен оқуға түсу ниетімен тағы да Томскі қаласына жүріп кетеді. Томскіге барғанда дәрігерлер оқу оқуға болмайтынын кесіп айтып, еліне қайтуға мәслихат береді. Тобықты арасына барып, қыс бойы қысыр сауғы-